

Idom Gombowicz

1.

Több mint egy hete Berlinben vagyok ismét. Ma, 19-én térhettem csak vissza Gombrowiczhoz. Otthon családi szörnyűségek, itt bokros teendő. Novelláskötetet állítottam össze, Magyarország története 1945-től maig, történetekben, egy német kiadó számára. Bámultam a tévét, az amerikai CNN adót: egész nap háború és izléses reklámok. Fölöttébb esztétikus repülőrajok, lövedékek csikjai, szétrobbant tetemek, romok, olajos tengerben fuldoló vízmadarak, magabiztosan mosolygó politikusok, tankok a sivatagban, harcra buzdító és békepárti tüntetések, felrepedt hasú asszony a hordágyon, a Golfháború bájos emblémája, majd luxus-szállodák képe (hirdetés), és a CNN televíziótársaság önreklámja. Aztán az Irakban maradt amerikai tévériporter, Peter Arnett gondterhelt arca, ő az adások egyetlen állandó szereplője, akire rá lehet nézni. Az ideológiai, stratégiai és üzleti szempontokon nyilvánvalóan felülemelkedik tanúsága folytán: saját szemével látja a szenvedést.

Több mint egy hónapja zuhognak a bombák, és bennem azóta napról napra nő a kétségbeesés. Még odahaza írtam egy cikket, amelyben azt próbáltam bizonyítani, hogy ebben a konfliktusban valamennyi érdekelt fél hazudik. Szaddám nem a palesztinokért vagy a szegény arab népekért harcol, hanem saját hatalmának kiterjesztéséért. Bush nem Kuvait szabadságáért vagy a szabad világ szabad eszményeiért küldi harcba katonáit, hanem az arab olajért, pontosabban annak a stabilitásnak a védelmében, mely nem kis részben a harmadik világnak – és ezen belül: az arab országoknak – a kizsákmányolásán alapul. Szíria és Egyiptom nem az ENSZ-határozatok iránt érzett tiszteletből támogatja az amerikaiakat, hanem mert azt reméli, hogy Szaddám országának szétverése után vezető szerephez juthat a régióban. Izrael sem az ENSZ-határozatokat tiszteli – hiszen ő maga is megsértett nem egyet, ő maga is erőszakosan gyarapította területét – , hanem – joggal – meg akar szabadulni egyik halálos ellenségétől, és fenn akarja tartani jogsértő uralmát a palesztin nép fölött. Irán a konfliktust arra használja fel, hogy rendszerét diplomáciailag rehabilitálja. A Szovjetunió az ENSZ-határozatokat támogatva jelzi, hogy – bármilyen politikát folytat is újában a határain belül – a nemzetközi életben nem óhajt hidegháborút; mérséklő javaslataival pedig az arab világnak ajánlja magát, mint kisebb – elfogadható, sőt netán hasznot hozó – rosszat. Közvetítői szerepkörében vissza akarja szerezni újában elvesztett tekintélyének legalább egy részét.

A cikkem megírása óta eltelt hónapban még nyilvánvalóbbá vált, hogy Szaddám Huszeinnel nem lehet tartósan egyazon földgolyón élni. Másrészt fény derült arra is, hogy az amerikaiak semmitől sem tartanak jobban, mint a különféle békekezdeményezések sikerétől. A háborút nem Kuvait felszabadításáig, hanem a totális győzelemig folytatják, és egyáltalán nem érdekli őket, hogy saját áldozataik csökkentése céljából hány tízezer vagy százezer irakit kell megölniük. Noha semmilyen pusztítástól nem riadnak vissza, nem túl sokat török a fejüket azon, hogy milyen rendet kellene felépíteni a térségben Szaddám bukása után.

Amióta először fontolgatta „felelős” amerikai politikus az atombomba alkalmazásának lehető-

ségét, nem nyelhetem vissza az újból és újból fel-telülő kérdést: „Milyen emberek kezében vagyunk?” Szaddám egyedi eset, ha lesöprik a föld színéről, egy ideig nem tér vissza. Bush azonban, és a nyugati világ legtöbb vezető politikusa lecserélhető és pótolható. Szaddám az elnyomott, szegény moszlim arabok irracionális vágyaiból űz csúfot: mennyei, sőt mi több: evilági megváltást ígér nekik, végső, fényes győzelmet rövid időn belül. A nyugati demokráciák világa is irracionális, de vezetői ezt racionálisnak élik meg és tüntetik fel. Elképzelhető-e ésszerűtlenebb magatartás annál, mint hogy jó pénzért felfegyvereznek egy diktátort, és utána zokon veszik tőle, hogy használja a fegyvereit? Tiltott mérgezgáz-bombákat adnak el neki, és embertelenséggel vádolják, amiért be akarja vetni őket. Az első világháború befejezése óta békés rendezés örve alatt egyre-másra teremtik a világ különböző pontjain a katasztrófával fenyegető válságócokkat, és humanista pátozzsal szónokolnak vagy bombáznak, mihelyt a vetésük kikel.

Kreatúrájuk, Szaddám Huszein, mint valami önálló életre támadt gölem, megindult ellenük, és most remélhetőleg izzé-porrá zúzzák. De a tőrhetetlen világrend, mely az emberiség túlnyomó többségének nyomorán alapul, tovább virul majd. A térség egyik nemzete – a palesztinai – immár csaknem egy fél évszázada él haza nélkül, nomád körülmények közt, az egész arab világot nyugtalanságban tartva. Az arab olajat kiszivattyúzzák a nyomorgók alól. Szaddám Huszein belátható időn belül nem támadhat fel, de a különféle szörnyettekekkel fenyegető nyugtalanság velünk marad. A nyugati világ irracionálisát az bizonyítja a leginkább, hogy közvetlenül egy stabilizálhatatlan világrend stabilitásában érdekelt. A tartós békével kecsegtető rendezés azok privilégiumait fenyegetné, akiknek a kezében korábbi mértékkel elképzelhetetlen gazdagság és hatalom összpontosul. Arra sincs esély, hogy talán valamely messzebb látó vezető jobban figyelembe veszi majd az emberiség távolabbi érdekeit. Vezető posztra a leghatalmasabb demokráciákban csak olyan személy juthat, akibe a tőke kockázat nélkül ölheti bele a megválasztásához mulhatatlanul szükséges milliárdokat.

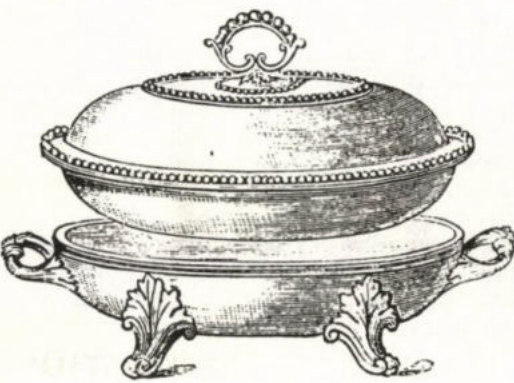
A nyugati világ olyan tudományos és technikai eljárásokat dolgozott ki, a liberalizmus szabadság-filozófiájának és szabadversenyes gyakorlatának alapján, amelyek az emberiség létét fenyegetik. Az így elért eredmények átlépték a demokráciák határait, és a fenyegetés most már minden oldalról árad. De míg a diktatúrákban az atomtechnika összeegyeztethető a társadalmi renddel, mely szigorú állami ellenőrzésen alapul, a demokráciákban az atomkorszak folyományai el-

lentébe kerülnek a társadalom alapelveivel. Minél olcsóbban állíthatók elő, minél kisebb helyen tárolhatók, és minél észrevétlenebbül szállíthatók az atomfegyverek és az előállításukhoz szükséges alapanyagok, annál átfogóbb és technikai-lag annál tökéletesebb ellenőrzésre volna szükség a végzetes visszaélések meggátlásának érdekében. Az atompattnak, mint a békés együttélés biztosítékának illúziója szertefoszlott, amióta elvileg bármilyen kerge diktátor, megszállott világmegváltó, kalandor vagy akár bűnöző banda is feliratkozhat az atomklub tagjainak sorába. Csak cinikus hóhálygok és a szép eszmények tökfői kívánhatják ma az állam kontroll-szerepének egyetemleges csökkentését és a szabad vállalkozás csorbitatlanságát. Épp az iraki konfliktus mutatta meg, hogy mindenütt akadnak üzletemberek, akik állami ellenőrzés híján, vagy ennek otromba kijátszásával még a pokol originális kén-készletét is eladnák a közveszélyes diktátornak. A nyugati demokráciák irracionálisaira jellemző, hogy kis létszámú, gazdaságilag erős csoportok mindig érvényesíthetik bennük közvetlen érdekeiket az emberiség távlati érdekeinek kontójára. Vagy másképp kifejezve: a demokráciák fennen hirdetett alapelvei éppannyira – noha kevésbé szembeszökően – összeegyeztethetetlenek gyakorlati következményeikkel, mint ahogy ezt a „létező szocializmus”-nak csúfolt szörnyképződmény esetében láthattuk.

Kétségbeesésem tehát két forrásból fakad. Először is hátam borsózik arra a gondolatra, hogy mennyibe kerül még az emberiségnek, amíg Szaddám Huszein méltóztatik eltakarodni a föld színéről; másodsor is rémít a jövőbeli győztesek felületessége: úgy tesznek, mintha Szaddám után helyreállhatna a Szaddám előtti rend. A világ urai vereségeikből sem szoktak tanulni; győzelmeik pedig rendszerint tovább züllesztik őket.

2.

Vissza akartam térni Gombrowiczhoz, elrugaszkodtam hétköznapi teendőim talajáról, és a politika bugyborgó mocsarában kötöttem ki. Talán *alulról* vittem át Gombrowicz mércéjét? Ő ugyanis, noha *homo politicus* is volt, és véget nem érő összecsapásokban mérte össze erejét a kor nagy világnézeti áramlataival és politikai mozgalmával a katolicizmustól a kommunizmusig, a nacionalizmustól a kapitalista világrend ellentmondásai fölött elsikló tucat-liberalizmusig,

ezeroldalas naplójában jószerével sohasem kommentált időszerű politikai eseményeket. 1956-ban például sem a pozsonyi lengyel eseményekre, sem a magyar forradalomra nem vesztegetett szót. Sztálin nevét nem írta le, még halálának évében sem. Az úgynevezett „olvadás” korszakáról vagy a huszadik kongresszus kihatásairól írt ugyan, de sohasem napi összefüggésben. 1968-ban, Franciaországban már csak elvétve folyamodott a naplóíráshoz, de még így is figyelemre méltó, hogy sem a diáklázadásokat, sem Csehszlovákia lerohanását nem említette meg.

Úgynevezett magánügyekről sem írt. Védekezett ugyan itt-ott a homoszexualitás vádjá ellen, de mindig csak általánosságban és olyan kétértelműen, hogy a cáfolat felfogható beismerésnek is, és viszont, mivel a fiatal férfiak iránt érzett vonzalma, mely újból és újból elődereng a sorok közül, besorolható az éretlenség iránt tanúsított általános nemzeti-esztétikai-etikai rokonszenvének körébe, és tagadhatatlan erotikáját, ha úgy akarjuk, értelmezhetjük plátóinak is. Továbbá: ábrázolta ugyan erotikus viszonyát egy asszonyhoz, de nem abból a célból, hogy magánéletét nyilvánosság elé tárja, hanem mert e nőhöz fűződő viszonyában fejezte ki azt a riasztó tapasztalatát, hogy immár végérvényesen elhagyta az éretlenség állapotát, az asszony házába és testébe belépvé jóvátehetően éretté és befejezetté vált. Azt, hogy élete végén megnősült, a következőképpen adta tudtunkra: „Rita és én tegnap beléptünk az 1967-es évbe.”

Úgy érzem, a napi politika és a magánélet eseményei ugyanazért nem szerepelnek a Naplóban: Gombrowicz a lehető legmagasabb szellemi színvonalon akarta meghatározni helyét a világban, és úgy vélhette, hogy a köznapi történekek véletlenszerűségei egyrészt túlzottan a földközbe húznák le elmékedéseit, másrészt ki is szolgáltatnák őt olyan napi tusáknak és intrikáknak, melyek a gombrowiczság helyett partikuláris személyét állítanák az érdeklődés homlokterébe.

Egyetlen olyan témakör van, ahol a napi sérelmeket nem tudta (nem akarta?) elfojtani: ez viszonya a kritikához, szakadatlan, sebzett felháborodása, amiért a kritika – a hazai hivatalos irodalmároké és az emigráció firkászáé – méltatlanul bántja, gyalázza, hamisítja, fumigálja, szóval és hallgatással is. Valószínűleg azért ez a kivétel, mert magányában, melyet később a dél-amerikai emigrációs tengődés tovább súlyosbí-

tott, az írásba foglalt értetlenség művészi létét fenyegette, olyannyira, hogy ihletforrásainak beugulásától kellett tartania.

1954-ben például egy csütörtökön, majd vasárnap és a következő vasárnapon is – mert Gombrowicz a Naplóban mindig csak az évet jelölte meg, és ezen belül csupán a napok nevét – folyamatosan az irodalomkritika szerepét és az ő életére gyakorolt hatását boncolta, élelemjűen és engesztelhetetlenül. A kérdés nemzeti oldalra fordult: „Egy lengyel például nincs abban a helyzetben, hogy az embert, akivel éppen beszél, vagy akinek a könyvét olvassa, helyesen ítélje meg. Tudtam, hogy egy lengyel nem veszi magának a fáradságot, hogy belépképezze magát ott, ahol a tréfa komolyá, a felelőtlenség felelősséggé, az éretlenség érettséggé válik, és még csak azt sem veszi észre, hogy játékomat űzöm, és nem fogja fel, miért űzöm. De az összes lengyel közül az irodalomkritikus, ez a hivatásos értékelő az a lény, aki a legkevésbé ismeri ki magát az emberek, és ennek következtében az irodalom dolgában – mert nála az intellektuális ballaszt maradtalanul elnyomja a közvetlen, intuitív emberi érzést.” Fiatalkori regényére, a *Ferdydurke*-re hivatkozott – amikor ezt a nehéz, szemfényvesztő trükkökkel ékes könyvet írta, máris tudta, hogy „végem lenne, hogyha védekezés nélkül kiszolgáltatom magamat ezeknek az uraknak”. Ezért elhatározta, hogy „nyíltan írok a kritikával kapcsolatos beállítottságomról, és ahelyett, hogy – mint ez szokásos – az alkotó munkának ezt az aspektusát szemérmesen elhallgattam volna, nagy súlyt helyeztem arra, hogy félreérthetetlenül tisztázzam: ezt a könyvet a kritikától való féltelmében, az iránta érzett gyűlölettel eltelve és attól a vágytól vezérelve írtam, hogy megmeneküljek a kritikától”.

Íme egy történet lengyelországi boldogult úrfikorából. Vidéken valamiféle estélyre volt hivatalos. Nagy várakozásokkal érkezett meg, mert volt ott valaki, aki elvárásolta, és akinek a színe előtt ragyogni akart. De mihelyt belépett a szalonba, nénikék részvéte, bácsikák élcelődése és a vidéki kismenesség otromba iróniája fogadta, a remélt hódolat helyett. Kiderült, hogy egy neves író valamiféle lapban kíméletes szavakkal, de tehetségét félreérthetetlenül kétségbe vonva kikészítette egyik novelláját. A vendégeknek valahogy kezükbe került ez a bírálat, és rögvést hittek is neki, hiszen szakmabeli írta, aki mégiscsak érti a dörgést. Gombrowicz egész este nyomorúságosan érezte magát. „Az ilyen szituációkban védekezni sem lehetett, mert ezt nem érdemelték meg – túl buták és nevetségesek voltak ahhoz, hogy az általuk okozott szenvedést komolyan lehessen venni.” Gombrowicz szánakozva pillant vissza Argentínából a vergődő, kiszolgáltattott ifjúra, aki ő volt valamikor, sajnálkozik, hogy miért nem állhatott mellette. Úgy tesz, mintha a tapasztalatok, és az azóta mégiscsak elért sikerek megedzették volna, és közben mégis minduntalan elárulja, mennyire sebezhető. Éfféle gorboságot is megenged magának: „A kérdés a következő: miképpen kritizálhat valamely alacsonyabbrendű ember egy magasabbrendűt, miképpen ítélheti meg személyiségét, becsülheti fel munkáját – hogyan történhet meg ez anélkül, hogy a képtelenség ne legyen rögtön nyilvánvaló.” Még a *Ferdydurke* időszakáról írva sem a múltból fakad pátosza: „Rendben van-e, hogy a szerző védtelenül áll szemben a kritikussal? Tulajdonképpen miért hagyjam szó nélkül, hogy egy bizonyos X. úr, akinek talán kevesebb az élet-tapasztalata és csaknem egészen biztosan kevesebbet ért abból, ami az én problematikám – és nem az övé – , engem nyilvánosan megítél? Miért emelkedjen X. úr véleménye, mely csak egy a sok magánvélemény közül, az ítélet rangjára, csak azért, mert ő az újság számára ír? Miért türjem, hogy ez az arrogancia és pimaszság, ez az odafuserált firkálmány, mely ünnepélyesen kritikának nevezi magát, pálcát törjön fölöttem?

Ha elfogadnám, hogy ennyire függök az emberi megítéléstől, nem kerülnék ellentétbe művem főcéljával, azzal, hogy szabadságot és szuverenitást biztosítsak magamnak – hogy »önbizalomra« tegyek szert?» És mégis, összes ilyen jellegű fejtegetése ellenére bevallja, hogy függő helyzetben érzi magát: „...valójában mindnyájan az emberek számára írunk, ítéletük döntő a számunkra és félelmünk ettől az ítélettől – domináló.”

Érdekes, hogy noha a műbírálok túlnyomó többségéről nem jobb a véleményem, mint Gombrowicznak, a félelemnek ez a dominanciája sosem fenyegetett. Egészen fiatal koromban, amikor szinte kizárólag csapnivaló verseket publikáltam, többnyire dicsértek. Ezekért a firkálmányaimért kaptam 1952-ben életem egyetlen államtól adományozott díját, melyet szégyenszemre a szegény József Attiláról kereszteltek el. Míg börtönben ültem, gyaláztak, szabadulásom után pedig, csaknem harminc éven át, hallgattak rólam, vagy olykor fanyalgó, olykor elismerő, de mindig kurta és érdektelen recenziókkal intézték el könyveimet és gyér számú, engedélyezett színdarabomat. Miután 1983-ban Németországba távoztam, ottani bemutatóimról és könyveimről központi utasításra egyetlen lap sem írt egyetlen sort sem. Csak a szamizdat *Beszélő* közölt recenziót Lukács-darabomról (ez megjelent Magyarországon is, illegálisan), és ez volt – 55 éves koromban – az első olyan kritikai munka, mely nem csupán egyetlen művemről szólt, hanem addigi működésem általános megítélésére is vállalkozott. A kritikus, Radnóti Sándor – szövege nincs a kezem ügyében, így hát nem szó szerint idézem – arra a halhatatlan mélyértelmű kérdésre keresett választ, hogy miképpen lehetnek az én könyveim fontosabbak sok más író alkotásainál, holott tucat-szám működnek honunkban nálam tehetségesebb művészek. A válasszal sem maradt adós: ez azért lehetséges, fejtegette, mert személyiségem jelentékeny. Eltűnődtem: dicséretnek fogjam-e ezt fel (hiszen jelentékeny személyiség kevesebb akad, mint tehetségese író) vagy elmarasztalásnak (mert az író elsősorban mégiscsak írói ambíciói fűtik). Végül felmentem Radnótihoz, és megtudakoltam tőle, honnan tudja, milyen az én személyiségem, hiszen soha életünkben nem beszélgettünk még egymással komolyan. „Úgy gondolod” – kérdezte, átlátva a csapdát –, „hogy személyiségedet műveid közvetítik?” „Úgy gondolom” – válaszoltam –, „hogy személyiségemről csak műveimből formálhattál képet. Ha mármost az a benyomásod keletkezett, hogy személyiségem jelentékeny, és ezt a benyomást a műveim ébresztették benned, akkor nem marasztalhatod el őket esztétikailag sem, hiszen alig akad nehezebb művészi feladat, mint egy jelentékeny személyiség megelevenítése.” Ezen nevetgélünk kicsit, de örömtelenül. Feleslegesnek éreztem látogatásomat. Miért és miről akarom meggyőzni? Radnóti – a Lukács-iskola néhány más képviselőjéhez hasonlóan – ifjúkorában lenyelt egy collstokot, és ahányszor egy-egy művet megemészt, a savaiban felolvadt massza megáll a mérce valamelyik rovátkájánál. Én viszont azt tanultam Lukácstól, hogy egyetlen mű sem lesz jobbattól, ha dicsérik, se rosszabb, ha szidják. Ez a bölcsessége – melyet rendszeresen elismélt – nagy hatással volt rám, főként mert tapasztaltam, hogy saját bírálóira is vonatkoztatja.

Talán ennek köszönhettem, hogy – Gombrowiczsal ellentétben – sosem éreztem magam kiszolgáltattva mások véleményének. A csönd alaposabban megviselt, mint a sületlenségek,

melyek inkább csak felbosszantottak ideig-óráig, még ha dicséretet tartalmaztak is. Ma már olykor mulatni is tudok rajtuk. Amikor például nemrégiben egy ifjú kritikus más megfogalmazásban megismételte Radnóti tételét a személyiségem fejlettsége és művészetem fejletlensége közötti ellentmondásról, fejtegetése ingerültség helyett már csak derűt váltott ki belőlem. Ugyanilyen derű fogott el, amikor már a hatodik színikritikusknál olvastam, hogy Lukács-darabomban a filozófust játszó színész, Gábor Miklós az évad legjobb alakítását nyújtja, teljes mélységben ábrázol egy ellentmondásaiban is nagy embert a haldoklás időszakában, annak ellenére, hogy a szerep, amelyet játszik, művészi értelemben egyáltalán nincs megírva. Elképzeltem, amint a színész a telefonkönyvet kelti életre, és aztán megpróbáltam belehelyezni magam a szóban forgó ítések szellemi állapotába. Nyilvánvaló, hogy előre kialakított elvárásokkal ülnek be a színházba, de mást kapnak, mint amit szeretnének. Legnagyobb megdöbbenésükre érzelmi-mégsem maradnak közönyösek. Ezt az ellentmondást valahogyan fel kell oldaniuk, például oly módon, hogy élesen szembeállítják egymással a szerepet és a színészi teljesítményt. Mivel az előre kialakított véleményekkel szemben hatástalanok az érvek, a legokosabb, ha az ember nem sokat törődik az efféle kritikussal. Az utóbbi időben már csak azokat a bírálatokat olvasom el, amelyek véletlenül a kezembe kerülnek.

Ez persze nem jó állapot. Nem értek egyet Gombrowiczcsal, amikor így vélekedik: „Az irodalomról írni könnyebb, mint irodalmat írni – itt van a kutya elföldelve.” A kutya nem itt van elföldelve. Rossz irodalmat írni könnyebb, mint jó kritikát. Ha tekintetbe vesszük, hogy évezredek óta milyen kevés kritikus alkotott maradandót, akkor képet alkothatunk arról, hogy kritikusnak lenni milyen irtózatosan nehéz. Gombrowicz ezt tanácsolja e műfaj művelőinek: „Vesd le büszkén és dühödten helyzetedből fakadó mesterkéltségedet. Hiszen az iroda-

lomkritika nem azt jelenti, hogy az egyik ember megítél egy másikat (ugyan ki hatalmazhatott volna fel erre bárkit is), hanem hogy két abszolúte egyenjogú személyiség harcol egymással. Ezért – ne ítélj. Csak a reagálásodat rögzítsd. Sohase írd a szerzőről, és a művéről sem – csak önmagadról, ahogy szembesülsz a művel vagy szerzőjével. Önmagadról írhat. De ha önmagadról írsz, úgy tedd ezt, hogy súlyban, jelentőségben, élettartalomban gyarapodjon a személyed – a személyiséged legyen döntő érved. Ne mint áltudós írd, hanem mint művész. A kritikának éppolyan intenzívnek és vibrálóknak kell lennie, mint annak, amivel foglalatoskodik – különben csak kiengedi a gázt a léggömből, tompa késsel mészáról, csak boncolás, anatómia, sír.”

Nagy adag igazság rejlik ezekben a sorokban. A nagy lapok kritikusai olyan privilegizált helyzetben vannak, hogy még csak úgy sem kell tenniük, mintha értenék szakmájukat. Pontosabban: azt a benyomást keltik, mintha szakmájuk gyakorlásához nem volna szükség szakértelemre. Egy cipésznek évekig kell tanulnia a

mesterségét, színház-, film- és könyvkritikusok viszont úgy teremnek a lapok hasábjain, mint nyári eső után réten a gombák. És éppilyen hasonlóak is, jellegüket tekintve, egymáshoz. Ahogy a nagy lapok alkalmazkodnak a befolyásos politikai és gazdasági körök érdekeihez, hiszen többnyire függnek is tőlük, úgy szövetkeznek – igaz, gyakran még ezt sem tudatosítva – az uralkodó ízlés, a társadalmi stabilitást előmozdító lelki-szellemi kényelem oltalmára az efféle kritikusok. Valóban csak abszurdnak fogható fel helyzeti fölényük, mely abból adódik, hogy különösebb képesség és képzettség nélkül, százazres példányszámban, vagyis szinte hatalmi pozícióból ítélkezhetnek. Gombrowicznak abban is igaza van, hogy a kritikus – az íróhoz hasonlóan – csak akkor felelhet meg a feladatának, ha szuverén személyiség, vagyis ha munkájába éppannyi gondolatot és gondot fektet, mint az író. A kritikusnak az a legfőbb feladata, hogy a művet tapasztalatainak szűrőjén átengedve összevesse a világgal, mégpedig a formára összpontosítva, mert a forma rugalmasságán és szilárdságán múlik, hogy milyen intenzíven, szemléletesen és összecserélhetetlenül őrződik meg benne mindaz, amit az amorf valóságból magába fogad. Így hát a kritikus, mint a forma specialista, művész is lehet, ahogy Gombrowicz követeli. Ezt a felismerését azonban kiegészíteném Lukácséval, aki szerint „Az esztétika története a költő-kritikus eme alakja mellett még csak egyetlen másik típust ismer, aki valóban termékenyen hatott, és valóban újat teremtett: a filozófus-kritikus típusát”. Különösképpen a „csak” szót szeretném hangsúlyozni. Nagy esztéta és nagy kritikus csak művészből vagy filozófusból lehet – ha sem ez, sem az, akkor esetleges szellemessége, okossága, stílári képessége és részgazságsági ellenére is csupán kérés- vagy hogy korábbi hasonlatomhoz hű maradjak: gombaéletű műveket teremhet.